

Kölcseynek eredetileg levélalakban írt — s ezzel szubjektív ihletettségre is visszamatató — Csokonai-bírálatát egy ponton kétségkívül megegyezik a szép, nagyobb és talán igazabb Csokonai-értékeléssel, melyet Dobby Márton¹ készített el, csaknem egyidőben Kölcsey kritikájával. Ez a megegyezés a két dolgozat tendenciáinak erős eltérése ellenére is nagy figyelmet érdemel. Az egymástól függetlenül, de egyformán 1817-ben kiadott két mű érintkező pontja: a zseni új, értékelő fogalmának bevezetése a magyar irodalomtudományba.

Dobby teljesen a romantikus zseni-koncepció jegyében méri fel Csokonai alkotó tehetőségét és művét, nagyon következetesen,² a zsenialitás ismérveinek belső összefüggésére mutatva rá a megtörő pálya képében is. „Ifjanc zseni”-nek nevezi (18. l.), „originális lelkű”-nek (uo.), akit érdeme szerint nem ismertek, „a maga csendes homályában munkálkodván az ő lelke, mint a mély víz” (19. l.); „egy olyan zseni eránt” lehetett volna engedékenyebb is a kollégium (24. l.); új körülményei között „minekutána... önnön maga ez a zseni újra teremtette volna magát”, egy „az ő ideáljának megfelelő világ” után esengett, „egy dinamikus új világot teremtett az esztétizis törvényi szerént a maga képére s hasonlatosságára, mely egészen másformájú volt, mint a valódi”, „hasonló” volt ez mindenben az „ötet teremtő zsenihez” (29. l.); ez az ő világa „oly szokatlan, amelyet szem nem látott, fül nem hallott, az embereknek gondolatjába se ment, és ezen hold alatti világban esmeretlen. Karaktere ezeknek a nagyság, az eredetiség...” (31. l.); „Kivált az Ódáknak olvasásában, melyek az ő óriás lelkének óriás szíleményi, a csudálkozás, a rémülés, a felragadtatás, a sebes lebukás... kifárasztják a lelket” (32. l.); „az ő zsenije nagyokat, hatalmasokat teremtett... másfelől... igéző bájt... adott ezeknek” (35. l.); „teremtette semmiből a maga világait” (42. l.); „A Kant megmérhetetlen lelke ötet a filozófia óceánjába merítette, és ezt az egész óceánt ő örülő borzadással beúszkálta” (50. l.); végül pedig: „Csokonai mindenütt poéta, az igaz: de Csokonai csak ott, ahol a zseni indította...” (60. l.). Mindehhez járul hozzá a nagy léleknek, a rendkívüli érzékenységnek, a teremtő eredetiségnek igen gyakori hangoztatása.

Dobbynak e romantikus eredetű Csokonai-értékelése számos lényeges ponton el is torzítja a valóságot: ő kezdi kialakítani Csokonairól a saját poétai ideálvilágába bezárkózó zseninek veszélyes képzetét, s túlságosan messzemenő következtetéseket von le az 1795-i pályafordulóból. De ha így van is, Dobby erényeiből, portréfestésének lélektani módszeréből és mindenekelőtt az ezekkel legszorosabb kapcsolatban álló romantikus koncepciójából irodalmunk alakulóban levő tudományát sokat meríthetett, merített is — Dobby szép, sok pon-

¹ Ez a tanulmány a MTA I. Osztálya Közleményei XI. kötet, 1—4. számában (1957) megjelent *A romantika útján* c. tanulmányom párja, kiegészítője. — Dobby művének lap-számait VARGHA BALÁZS új kiadása (Magyar Könyvtár, Budapest, Magvető, 1955) alapján teszem ki.

² HATVANY LAJOSnak *Egy kortárs Csokonairól* c. „idézetek” bevezetőjében (Nyugat, 1911, 1. 371.) a történetiellen beállítás miatt nincs igaza — másról van s többről is szó Dobby-nál, hogyszem csak „külföldi esztétikusok közismert tanítását” eresztette volna fel „a maga fejtegetéseinek híg levében”. E beállítás igazságtalanságára tudomásom szerint Vargha B. figyelmztetett először, Dobby id. kiadásának 123. lapján.

ton igaz portréja a torzítások ellenére éppúgy magasabb szintre emelte a magyar esztétikai gondolkozást, mint Kőlcsey kritikája.

Kőlcsey bírálata — közismert — ugyancsak torzított a valóságon, és pedig, mint ahogy beállítani szokás, Kazinczy elveinek alkalmazása miatt. S e „bűne” alól Kőlcseyt a nyelvújítási harcnak polemikus állásfoglalásra készítő hatása ismeretében sem menti fel egészen az utókor, akkor sem, ha Kőlcsey lényegében a Csokonait lobogóul hordozó (s a mögé búvó) maradi „nagyobb publikum” véleményével kívánt is megvívni; mert a harc e polarizálódásában Csokonai helyes megítélése esett, jó időre, a szenvedélyek áldozatául.

Csokonai ily félreértését jól illusztrálja a két jeles, egyidejű kritikai műnek összevetése egymással. Úgy tetszik, Kőlcseynek is, Dombynak is állásfoglalását alapjában téves koncepció szabta meg: az előbbi Kazinczy nyelvi és stíluseszményeit hiányolta, az utóbbi a romantikát olvasta ki Csokonai művéből. Az nem értette meg egészen, ez pedig félreértette Csokonait. Így a kétféle értelmezés erőnei — a bennük közös pszichológiai elemzés és érzékenység a stílus rétegei iránt — nem egyszer az alapkoncepció ellenére születtek meg, Dombynál szorosabb, Kőlcseynél lazább kapcsolatban a romantikus nézetekkel. Mert Kőlcsey bírálatából sem hiányoznak az ő romantikájának első gondolatai: azok, melyek a kétégyikül mélyebb s egyénibb, organikusabb növekedés állapotában lévén s így lassúbb ütemben bontakozván ki, még egyáltalán nem állhatnak előttünk oly készen-kifejtetten, mint Dombynak néha felületesen átvett s értetlenül alkalmazott, lényegében eltanult romantikus tételei.

2. A mélyebb találkozást Kőlcsey és Domby között a zseni sajátos, a korábbi, klasszicista használatától eltérő fogalma jelenti.

„A genie sok classisokra oszlik fel” — írja Kőlcsey a bírálat elején, a szunnyadó poétai géniusz felébresztésének és a történelmi körülmények hatásának összefüggését keresvén. „Vagynak nagyok, kik nem találnak utat magok előtt, s önerejükkel futják a még ismeretlen pályát. Vagynak kisebbek, kik ha nem találnak utat magok előtt, nem is lépnek fel soha. Mindnyájan függenek a körülményektől, a kornak véleményeitől stb., de a nagyobbak a sötétben is tudnak világot terjeszteni s nem ragadhatnak el úgy koroknak durvaságától s rossz ízlésétől... a kisebbek pedig lerogynak a teher alatt... Homér, Shakespeare és Goethe nagyok lettek volna minden körülményekben, de Horác egy philosophi század megjelenése nélkül nem fogott volna születni...”

Az önerejével érvényesülő, eredeti s éppen a körülményekkel dacolva önmagát érvényesítő tehetség tétele a romantikus Kőlcsey egész életének, küzdelmének jelmondatává válik majd — megjelenése ily korán máris a zseni-koncepciónak és az ő, körülményekkel dacolva előretörő énjének öntudatlan egybeejtése miatt érdekes, meg azért, mert a Kazinczy esztétikájában más tartalommal, más nyomatékkal bíró géniusz-fogalmat az újabbal, a romantikus jellegűvel cseréli fel.

Az ő bírálatát is átszövi — bár korántsem oly feltűnően, mint a Dombyt — a zseninek, a korlátolt vagy önerejével érvényesülő eredeti tehetségnek kívánalma. „... macacssága, és amiatt, amit Bürgernél a szegény Johannes Scheere geniei hibájoknak nevez, szinte zabolázhatatlan lett: mely zabolátlanság, hogy a genialitásnak kiütése volt, megtetszik onnan, mert ő különben a tudományokat szerette és gyakorlotta. Ezen zabolátlanság, vagy nyughatatlanság, vagy aminek nevezni akarjuk, kísérte őt egész életében...” Később Csokonai eredetiségének hiányán akad fenn Kőlcsey: „... éppen az, aki leginkább prédikálta literatúránkban az originalitást, legtöbb darabot idegenek után készített...” Majd — osztályozásának megfelelően — a meghatározásra tér át: „Mind Himfy, mind Csokonai határ közé szorított geniei”. Azután még néhányszor használja a geniális, genius kifejezéseket („... a Dorottyában geniális szökdélések vagynak...”); a szegénység, a könnyed írás, az alkalmi verselés „a legerősb geniust is elnyomják”).

Kőlcsey e génius-fogalma lényegében megegyezik a Dombyval: őnála is a nyugtalan, önerejéből kifejlődő, a körülményekkel dacoló s ezért eredeti, ezért teremtő erejű emberség

jelenti a zsenít. E zseni-képzet szubjektív alapja, Kőlcsey lelkivilágába kapaszkodó gyökerei félreismerhetetlenek; és hogy romantikus irányjelzését még világosabbá tegyük, idézzük a Csokonaival pozitív értelemben szembeállított s felmagasztalt Kisfaludy Sándorról szóló Kőlcsey-sorokat: „a Lilla úgy nem éri fel Himfyt, mint tűzi játéknak fénye a volkánét” . . . „Himfynél a költés maga nem mesterség” (vagyis: nem versificatio, melyet a romantizálódó poétikájú Kőlcsey oly élesen különít el a poézistól a Berzsenyi-bírálat elején), „ő lángol és teremt, némelykor bámulásra méltóképpen, némelykor nem bámulásra méltóképpen, mindegy, de ő teremt. Csokonai az érzésnek hangját csak tanulta . . .” Tehát Csokonai — nem teremtő lélek! Ezt a nagy értetlenséget csak azzal az elfogultsággal magyarázhatjuk, melybe a romantika útján elinduló Kőlcsey esett, ízlésének minden korábbi bálványára iránt.

Világos ezek után, hogy mind a géniusz-fogalomnak, mind Himfy túlbecsülésének és Csokonai fölé emelésének kellő mérlegelésével s értelmezésével módosíthatjuk is azt az előbb említett, általános felfogást, mely szerint Kőlcseyt e bírálatában pusztán Kazinczy elveinek számonkérése vezette tévútra.³ Nem így történt, legalábbis nem egészen így. Csokonai művének erőltetett hozzámérése Kazinczy nyelv- és stíluseszményeihez Kőlcsey kritikájának csupán egyik, igaz, hogy legkitetszőbb oldala; az egész bírálat mélyén — ahonnan új definícióban tör fel a lassan megváltozó értékelés- már a romantikus elégedetlensége izzik, azé, aki nem találja meg az új zseni-eszmény kellekeit Csokonaiában, aki eredeti és teremtő szellemet követel a költőtől (s találja meg azt bizonyos mértékben Kisfaludyban), aki — korszerűtlennek érzi, és saját lelki fejlődésében is meghaladottnak a yalamikor bálványozott Csokonait.

Hogy önmaga korábbi fejlődési szakaszán jutott túl Csokonai romantikus megtagadásával, azt nyíltan megírta Döbrentének, éppen a kritika befejeztekor, 1815 május 3-án: „Esküszöm neked, hogy tiszta igazságot írtam ott, s ha azt hiszed, hogy Himfyt és Homért ismervén, lehetetlen volt volna őket nem választanom, azt juttatom eszedbe először: hogy én Debrecenben iskoláskodtam, következésképpen Csokonait hallottam mindég Himfy felett dicsértetni . . . másodsor: hogy én franciául igen jókor tanultam, s sok ideig Voltaire volt az esztétikában vezérem . . . Egyéb iránt ezen véleménynek előhozása csak azt akarja mondani, hogy Csokonainak igen sok bálványozói vagynak, s az voltam én is, de már az nem vagyok . . .” Himfy és Homér nevével Csokonai és Voltaire ellen: a képlet így egészen világos, romantikus indulatok nevében jelez felkelést a racionalista-klasszicista tanultság ellen.

Kőlcsey tehát valójában ugyanannak az értékélő elvnek erejével sújt le Csokonaira, mint amilyennek érvényesítésével Domby Csokonai felmagasztalásához érkezett el: Kőlcsey nem találja Csokonaiában a romantikus zseni követelményeit, s ezért elmarasztalja egykori mesterét, Domby csak a romantikus zsenit látja benne, tehát felmagasztalja barátját. S mindkettejüknek van ehhez némi alapjuk: Csokonai művészete, a Kazinczyéhoz képest, tényleg határvonalon áll, bár mindenestre inkább a racionalista felvilágosodás, érzelmi erővel kiteljesülő klasszicizmus oldalán marad. Ezt érezte meg érzékenyen az új utakra forduló Kőlcsey, s ezért marasztalta el — az ízléstörténeti forduló szempontjából talán jogosan, esztétikailag igaztalanul — Csokonai művészetét, rendelte alá azt igaztalanul Kisfaludy Sándor „modernebb”, „korszerűbb” művének.

3. Döbrentei azonnal megriadt a Csokonai-kritikának ettől a Kőlcsey új meggyőződése miatt kíméletlen hangnemétől, ezért kellett Kőlcseynek a fent idézett levélben oly hevesen igazolnia magát. Ami annál inkább furcsa, mivel Kőlcsey zseni-tanának legfontosabb előkészítője magyar földön maga Döbrentei volt. Az a Döbrentei, akitől Kőlcsey sokat tanult ugyan, de vele egyet — úgy látszik — soha nem érthetett.

Alighanem Döbrenteitől vette át a saját maga kialakította zseni-koncepciónak terminológiai, fogalmi elemeit. 1814—15-ben nincs más, aki e nagy problémához illő nagy műveltég-

³ HORVÁTH JÁNOS is a „Kazinczy mellett küzdő” Kőlcsey tévedését elemzi, bár egy finom megjegyzése („kódexe a klasszikus ars poëtika . . . holott gyakorlatában akkor már elhajlott”, Tanulmányok, 1956. 204.) már a kritikus kettős arculatára is utal.

gel vagy talán inkább nagy világirodalmi tájékozottsággal és ennek megfelelő hangerővel és hatással eredményesebben hirdetné a német romantika zseni-elméletét, mint éppen Döbrentei és köre. Szerepe ebben az időszakban igen jelentős: az Erdélyi Múzeum szerkesztése révén, Kazinczy után, nincs önálló modernebb, színvonalasabb szervezője irodalmi életünknek. Kölcsey pedig, aki 1813 őszétől kezdve vált levelet Döbrenteivel, nagyon is szorgalmas olvasója és figyelője a Múzeum-nak (ld. az 1814 jan. 21-i levelet). Ott olvasta többek között a zseni típusainak azt az osztályozását is, melyet Csokonai-bírálatába is átvethetett. Az *Eredetiség s Jutalomtétel* című híres Döbrentei-cikkben olvassuk: „A Literatúrák történetei azt mutatják, hogy azok lehettek szerencsésebbek a dolgozásban, kik akkor éltek, mikor előttük némely kezdetek már voltak... Ezek tanulhattak már amazoknak botlásaikból, mellyeket nekik kell vala tenni, ha elsőik lettek volna. Shakespeare támadhat a Literatúrának még nem díszes korában is, de ha Schiller a Kritika virágzása idejében él, sokkal tisztábban, klasszikusabb karakterrel jelenhetik meg... A Genie mindenkor talál ugyan magának új utat, de az emberi karakternek külömbféle kimutatásai, ha már jól festve vagynak, a későbbinek ugyan azokat lévén szükség festeni, hamar másolóvá leszen...” (Erdélyi Múzeum, 1814, Első füzet, 146—7.) Mindez lényegében — s néhol a fordulatokig — megegyezik Kölcsey Csokonai-bírálatának zseni-felosztásával (ahol is Shakespearet „minden körülményekben”, Döbrentei szavával: nem díszes korban is érvényesülőnek mondja, másokat pedig, gyöngébb talentumokat, hasonlóknak azokhoz, „akiktől vezetettnek” stb.).

Kölcsey bizonyára sokat vett át, impulzust, terminológiát, a maga zseni-érzésének kifejezéséhez Döbrenteitől s az Erdélyi Múzeum gárdájától. Döbrenteinek nem egy cikke szól a zseniről: az e tekintetben oly gazdag *Eredetiség s Jutalomtétel*-en kívül a második füzet (1815 legelején) beköszöntőjében mintegy megismétli az idézett pályázati felhívás egyik gondolatát („Csak pálya adassék a Geniének, tudni fogja ő, merre kell neki menni”), ugyanebben a számban megint kitér a zseni versemértéket választó sajátosságaira és Homerusra, „a mesés világnak ezen hatalmas geniejé”-re (128—129. l.), a harmadik füzetben pedig egyik magyarázott tanulmányát szórja tele a korábbiakkal teljesen egybevágó gondolatokkal („a nagyobb elmék, Geniek tiszta kifejtésére sokféleképpen kell előrejárulni, melly őket egészen kiformálni segítse... 47. l. —” a genie születése s a „legszebb esztendő” tüze egybeesik egymással, 62. l.). Különösen érdekes Döbrenteinek a „Magyar litteraturát illető jegyzések. Egy szépelműjű ijjú-barátomnak” című értekezése (3. füzet, 1815, 95—117.), amelyet lehetne Kölcseyhez intézettek is gyanítanunk (szövegszerű hatásra látszik vallani Döbrenteinek a „termékennyé leendő fának buja hajtásai”-val s ezek lemetélésével kapcsolatos tanácsa, mely a Berzenyikritikának az „előfán a nedv bősége”, „lehányása” képeiben térhetett vissza). Itt olvasni: „... Amíg a többiek a regulákat tanulják, az ő tüze lángot fog vetni, hogy valaha regulákat ő szabjon. Mert a Genie kitör. Őt Istennéje, mely mellyében lakik, felbátorítja... Magában kell meggyúlni a tűznek, maga tudhassa azt élesíteni, lobogtatni... (101.) Materiája önnön magából ömlik-ki, úntalan teremti, változtatja... Buja képzelése, repdeső lelke szilaj vad gondolatokban csapong mikor ír...” (103.) A teremtő lelket s a fantáziának merész repülését emlegeti (105.) s a zseni új nyelvét, stílusát így igazolja (112.): „... mikor egy Genie eléáll, az ő új világból hozván a soha nem hallott éneket, nem hallott, szokatlan s a nyelven tett új fordulásokkal is szabad megjelenie. Ő feljebb emeli a nyelvet...” Döbrentei írógárdájának egy része is a genie-eszme szolgálatában áll, Kis János ugyan nem, de többen igen, mint Sipos Pál, prof. Zsombori József, Buczy Emil és mások, ki határozottan, ki óvatosabban. Vitathatatlan, hogy tőlük is erős hatás irányulhatott — 1815 és 18 között — írónk felé.

Kölcseynek említett nézeteire azonban csak az 1814—15-i Erdélyi Múzeum lehetett hatással, ebben is különösen Döbrentei cikkeinek (1816 március 28-án különben azt írja Szemerének, hogy a Múzeum újabb darabjait nem látta).

Mégis szembeszállt Döbrenteivel. Az 1815 május 3-i, idézett levélben is vitatkozik vele (Kölcsey Goethérről sem ismeri el, hogy őt a „körülmények tették nagygyá”), igazolván saját,

éles Csokonai-kritikáját, és ami döntő: folytatva, talán már le is zárva azt a polémiát, melyet magával Döbrenteivel, a barátjának vélt s rá ható irodalmárral folytatott szinte évek óta.

Lehetett rá hatással: Kőlcsey mégis szembeszáll vele, amikor Döbrentei saját elméletéhez, elveihez lesz hűtlen a gyakorlatban, vagyis nem érti meg a romantika útján elinduló Kőlcseyt.

Sajátságos helyzet! Az a Döbrentei, aki leghatásosabb hirdetője a zseni eredeti, teremtő szellemének, felgyúlt fantáziájának s „megkurtított szavakkal erőlködő bárdolatlan nyelvének” (3. füz. 61.), nem érti meg, nem fogadja el Kőlcsey verseinek homályosságát (ld. Kőlcsey levelet 1813 nov. 15) és helyt sem ad annak a Csokonai-kritikának, melyet pedig hivatalosan ő rendelt meg (Kazinczyhoz 1814. december 22-én írt levelében Kőlcsey jóelőre azért tart Csokonai-kritikájának visszautasításától, mert Döbrenteinek aligha tetszenék az ő dícsérete Kisfaludyról). Kőlcsey verseit sem látja szívesen folyóiratában. Mindez arra vall, hogy Döbrentei műveltségét, nagy olvasottságát, remek tájékozottságát a modern vagyis romantikus költészetben és poétikában nem támogatta mélyebb önállóság, eredetiség-ítéletének, és főleg emberi, költői, alkotói gyakorlatának gyökerei csak kevéssé táplálkoztak abból az elméletből, melyet oly hévvel hirdetett. Gyakorlatát tekintve, tehát lényegében Kazinczy-hű literátor maradt, még ha elméleti szempontból túl is jutott mesterén.

Kőlcsey pedig saját, több évre visszanyúló, eredeti költői gyakorlatának és elméleti megfontolásainak egybevágó tanulságait szögezte szembe az elméletileg erős, gyakorlatilag gyöngye literátorral. Az a terminológiai jellegű hatás, melyet Kőlcsey 1815 tájt vett át kritikájába, csupán nevet adott egy jóval korábban elindult, eredeti lelki és költői folyamatnak, a sors és génusz fejlődő csatájának: ez pedig már a Kazinczyhoz való csatlakozás idején megkezdődött benne, s éppen a Kazinczyhoz vonzó hűségének mélyén vált végzetessé, szakítás előkészítőjévé.

4. A Dombi-féle romantikus koncepció (1817) és a Döbrentei terjesztette zseni-kultusz (1814—15) megtekintése után menjünk vissza a kérdésnek, Kőlcsey-felfogásának kezdeteiig, ahonnan a Csokonai kritikában már romantikussá forduló zseni-szemlélet eredetisége és jelentős szerepe megalapozható lesz.

Szó sincs még arról, hogy ezekben az években, 1811 és 16 között, valamennyire is tudatosan elválnék Kazinczy „irodalmpolitikájától”, csak repedések észlelhetők egyetértésükben; észrevétlenül, csak kevesektől (így Kazinczytól, Döbrenteitől) megsejtett, megérezett módon fejleszti lassanként a maga korai romantikus költészetét, s háttérben azt az életérzést és erkölcsi problematikát, melyektől a Csokonai kritikában már a zseni-eszme kaphatott némi, fel-tűnő hangsúlyt.

A *Génusz szál* . . . -ban (1812 szept.) már kész a felülről, égi erővel lezúgó ihletésnek, a zseninek, a „teremtő szellem”-nek, az érzelmi és képzeleti végtelenségnek koncepciója. A vers ezeknek az összefüggésében tárja fel a vágyott dal születését.⁴

De van előzménye: és pedig az *Andalgások*-ban (1811). Ez a vers — máshol a sors-szemléletnek kialakulása szempontjából vizsgáltam⁵ — a *génusz* és a *sors* harcának többszöri sejtetésével már elmozdulóban mutatja Kőlcseyt Kazinczy oldaláról. Programjához, irányvonalához éppen ezzel a verssel csatlakozik a legeltökéltebben, érületileg azonban már elmozdul tőle. Az „égi nagyság”, a „nagy ideál”, a „nagy lélek”, a „szent lángok”, az „égi muzsa”, egyenként véve őket, Kazinczynál sem ismeretlen költői terminusok: együttesen azonban, ily sűrű használatuk s egymásra utalásuk egy versben sehol sem lelhető fel Kazinczy irataiban. Különösen nem a génusz gyakori felszólítása, akár „a messzeföld ingerjei”-nek elfedéséről, akár Haller „szellemé”-ről vagy Dayka „genius”-áról esik szó. Ez utóbbi esetben személyesen is *génusz* és *sors* komor csatáját érzi át a költő: „Lágyuljon a végezés, Lengjen körülünk

⁴ Vö. HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. 1927. 182.

⁵ Vö. SZAUDER JÓZSEF: A romantika útján (Kőlcseyhez). MTA I. Osztályának Közleményei 1957. XI. köt. 1—4. sz.

gyöngye szellet, S emelje lelkeink ihletés". Kazinczy Daykának zsenijéről, sorssal vívott tragikus harcáról sehol sem emlékezik meg ily romantikusan, mint Kőlcsey e keves strófájában, csupán „ausóniai hevét"-t emlegeti.

A génusz és sors összestűtközésének képe Kőlcsey első jelentősebb verseiben, már 1811—12-től kezdve, a Csokonai-kritikának azt a gondolatát alapozza meg személyes hitellel, melyet már említettünk is: „Mindnyájan függenek a környülményektől . . . de a nagyobbak a sötétben is tudnak világot terjeszteni . . ." A *sors*: az ismeretlen, megfoghatatlan és ezért lebírhatalatlan körülmények szubjektív felnagyítása, az az ellenséges erő, mellyel szembe kell szállnia a költőnek, a maga ugyancsak felnagyított, eredeti teremtő erejével, szabadságot követelő génuszával.

E korai versektől kezdve költeménybeli vallomások és levelek egész sora tesz tanúságot arról, hogy a tizes évek elején Kőlcsey kezdődő romantikája *génusz* és *sors*, szabadság és kötöttség párharcának szinte mitizálásával alakul, s erősödik fel az 1817-tel kezdődő elhallgatásig, a költő, a génusz alulmaradásáig.

5. A művészeti hatás hasznossági vagy élvezeti (Horatius: Aut prodesse volunt, aut delectare poetae, Aut simul et jucunda et idonea dicere vitae) értékeit számontartó klasszicista művészetfelfogás természetesen éppúgy élt a zseni műszavával, mint a romantika (sőt Zrínyi „genium"-ától, „a magyar romlásának seculumjában", Bessenyei génushoz szóló „világosító beszédé"-ig mindig is használatban volt a szó racionális tartalmú fogalma), de a korai felvilágosodás, a töretlen racionalizmus időszakában s ennek híveinél alig jelentett többet, mint magas intelligenciát, mely képes a művészetnek — a magasabbrendű természet előállítójának — legfőbb normáit, szabályait teljesíteni. Lessingnél is a művész inkább Umgestalter mintsem Schöpfer, bár a zseni későbbi, romantikus felfogásának csirái már kiütököznek itt-ott a Hamburgische Dramaturgie-ből⁶ s kritikai folyóiratából (*Briefe, die neueste Literatur betreffend*). Kant és Schiller már inkább határhelyzetet foglalnak el a művész geniális felfogásával, de csak Fichte, Schelling, Schlegelék, a költők közt Hölderlin, Novalis lépnek át zseni-fogalmukkal a romantikába. Schiller, akinek elmélete túljut a Kantén, híven a Youngtól kezdve élő „preromantikus" hagyományhoz, nem kultúrának, műveltségnek, hanem természetnek tartja az igazi művészetet és így szól a zseni-ről: „Naiv muss jedes wahre Genie sein, oder es ist keines. Seine Naivetät allein macht es zum Genie . . . Unbekannt mit den Regeln . . . bloss von der Natur oder dem Instinkt, seinem schützenden Engel, geleitet, geht es ruhig und sicher . . . Nur dem Genie ist es gegeben, ausserhalb des Bekannten noch immer zu Hause zu sein und die Natur zu erweitern, ohne über sie hinauszugehen . . ." Hogy Kőlcsey (s egyben Berzsenyi!) önnön költészeti gyermek (naív) jellegéről szóló definíciójának kialakításához, e romantikus mitizáláshoz Schiller e nagyhatású értekezésétől is kaphattak bizonyos segítséget, az kétségtelen: ideológiai mintát tárt elébük a hazai nyomorúságban forrongó, eredeti életérzésük megnevezéséhez.⁷

⁶ Amikor a 96. darabban (1768. ápr. 1.) a zseninek hízelgő kritikuskokat támadja, elismeri ugyan a szabályok fölé emelkedő zsenit, de meg is békíti a szabályokkal . . . , jedes Genie ist ein geborener Kunstrichter. Es hat die Probe aller Regeln in sich. . . Behaupten also, dass Regeln und Kritik das Genie unterdrücken können: heisst mit andern Worten behaupten, dass Beispiele und Übung eben dieses vermögen . . ." Ez egyeztető szándékot érdemes összevetni Kőlcseynek korai lázadozásaival az „iszonyu regulizálás" (Szemeréhez, 1813. nov. 14.), a Bürger után „mamselle la règle"-nek nevezett szabály (Döbrenteihez, 1813. okt. 30.) ellen, mely utóbbit, talán éppen Kőlcsey egy ilyen heves hivatkozása alapján, Kazinczy átvette Dayka életrajzában is, ahol „a duzzadt vén Strunsel" tanítása alól némi felmentést ad azoknak, akik már megtanulták a törvényt (*Dayka Gábor versei és Kazinczy-nak Poetai Berke*, 1813. Dayka élete, XXX. 1.). — Kőlcsey 1816—17. tájt már éppen a regula újbóli, lessingi értelmű elismerésével jelzi — többek között — a mély válságot tükröző szer-telen zseni-fogalom túlhaladását (ld. a Berzsenyi-bírálatban: „Az is igaz, hogy a regula még inkább tartozik a geniere mint más akárkire . . .").

⁷ A Schiller-idézet az *Über naive und sentimentalische Dichtung*-ből való, Schillers Werke, herausgeg. von Bellermann, Leipzig u. Wien, VIII. kötet, 321—322. Schiller elméleté-

Kazinczy nem jut el ideig. Míg Berzsenyi a széphalmi mester klasszicista kisremekinek, az epigrammáknak születését is a teremtő zseni romantikus képzeivel szeretné megfejtetni (levele Kazinczyhoz 1810 febr. 25), míg Kőlcsey éppen a tizes évek elején kezd eltávolodni az élet érzésében, felfogásában is mesterétől — Kazinczy megmarad a génusznak klasszicista felfogása mellett, s éppen az alkotó költői személyesség, szubjektivitás területén. A nemzet és a nyelv génuszának, különösen ez utóbbi, már a 18. században kialakult fogalomnak, meg a *Geist der Zeit*-nek neveit ő is használja (1810 jan. 28. júl 23.-i levelek stb.) de ha a személyes költői génuszról van szó, ezen nem ért többet, mint az átlagosnál „több erő”-t s „igazabb ízlés”-t (Bessenyeihez, 1802 júl. 29.) vagy egyszerűen csak „jobb fej”-et (Kőlcseyhez, 1813 okt. 31.).

Kazinczytól távol állt az, hogy a „poétai zabolátlan lélek” szenvedéséről, mint a génusz kínjával panaszkodjék, hogy ebben az istenség szellemét fogja fel, hogy a fichtei *én*-nek problémájával kapcsolja össze. Etekintetben Kőlcsey íránt is értetlen maradt.

6. Génusz és lélek egyéb, szubjektív problémái szorosan együvé tartoznak, ezért lehetetlen a génusz-képzet kialakulásáról úgy szólnunk, hogy Kőlcsey emberi s költői karakterének néhány, Horváth Jánostól összefoglalt vonását ne érintsük.

Már legkorábbi verseiben is van némi nyoma a génusz fogalmának, de ott (*Egy született leánykának, A Sonetto*) még teljesen klasszicizáló értelemben, védő szellem jelentéssel. 1812-től már úgy sokasodnak költészetében és leveleiben a közös gyökérről sarjadó génusz, lélek, szellem, daemon kifejezései, mint a külsővel, a körülményekkel viaskodó, sorsával harcban álló költőlélek fejlődésének jelei. E fejlődés mélyén az önállóság, a felszabadult alkotó tevékenység, eredetiség és szabadság vágya dolgozik. Ha ez önállóság némelykor csak a beteges menekülés, álomba révedés útján látszik is elérhetőnek, általában s csaknem mindig a harc az uralkodó az ellenséges pólusok, lelki és hangulati végletek között.

Nem lélekben bágyad el, inkább oly bölcs rezignációra, „szent Megadásra” törekszik, amely nem lehet „belső inaktivitas” következménye (Kállayhoz, 1816 ápr. 8.), hiszen „ifjúkori forróságának” elcsillapodását várja (uo.), állapota mindig olyané lévén, „mint aki a forróság miatt eltompul” (Kállayhoz, 1814 márc. 7). E forróság és forrongás oka az, hogy őbenne mindig a test és a lélek, a társadalmi-emberi körülmények és a vágyak, elgondolások közti összeütközés zajlik. Mivel pedig a lélek követelése, a vágyak és elgondolások nagyon is hevesek, fegyelmezetlenségükönél fogva „képzelt és nem képzelt szenvedéseket” zúdítanak rá (Kállayhoz, 1814 júl. 13), egyszerre mindkét félét, áttekinthetetlen zürzavart keltve a lélekben, melyet csak fokoz a hamar bekövetkező kedélyi reakció, a felcsigázott rajongás, csapongó jókedv és humor. S az érzelem, kedély túlsapongásának mélyéről ismét a *taedium vitae* tör fel, az undor, mely keserű nevetésben hangzik ki, keresi oldódását. Nem csillapuló kedélyhullámszásának e végletei oly meghasonlottságra vallanak, mely elsősorban excentrikussá — szilárd központ nélkülivé — teszi lelkivilágát, majd, mintegy elrejtése céljából, kettősséget

nek a Kantén való túljutására vonatkozólag ld. LUKÁCS GYÖRGY (Adalékok az esztétika történetéhez, 1953. 42—44. 52. Goethe és kora, 1946. 101.) tanulmányait, az idézett műről ld. még VAJDA GYÖRGY MIHÁLY: Schiller c. monográfiáját, 1953. 125. — A kor átalakuló művészetszemléletéről ld. KORFF H. A. nagy összefoglaló művének, a *Geist der Goethezeit*-nek I. kötetét (Leipzig, 1954. 122—156. — A zseni-fogalom használatának gazdag regisztrálása — H. WOLFF: Versuch einer Geschichte des Geniebegriffes c. 1923-ban megjelent s elavult könyvén kívül — EISLER: Wörterbuch der philosophischen Begriffe c. művében található (1927. I. 503—505.). — Kőlcsey gyermeki-költészet felfogásáról sok adat van: „Ó sors, hála neked E gyermeki szívért” — írja Ábránd c. versében (1813. szept. 14.), „örökre gyermek maradni”, „dalaim ifjúi dalok” — írja Döbrenteinek 1813. nov. 15-én. Máshol is ír a gyermekiségéről (ugyanahhoz 1814. jan. 21.), az „ifjú tűz”-ről (Kállayhoz, 1815. máj. 30.), a gyermekiség boldog koráról (Szemeréhez, 1814. dec. 17.). Berzsenyi „gyermekiség”-ének „nem naptári, hanem mithoszi” fogalmáról, a „tulajdon szivétől napvilágosított poeta kezdeti romlatlanságáról” szép sorokat írt NÉMETH LÁSZLÓ Berzsenyi könyvében (1937. 14.).

alakít ki magatartásában. „Mit tehetek én, ki naponként gyöngülök, többnyire vidám kívülről, de belől emésztetve” (Döbrenteihez, 1815 máj. 3). A test és a lélek ellentmondásai ilyenkor szinte kézzelfoghatók. A belsőt eltitkoló külső kialakulásának folyamatát így írja le Kazinczynak: „Látván, hogy schol magamat fel nem lelhetem, öszvevonultam, s külsöm, melyet azelett a belső láng úgy öntött el, mint a táncoló lyány arcát az öröm, komoly lett és hideg” (1813 okt. 21), és ugyanőneki ez álorca hatását: vonások vannak képén, „melyek sokszor a figyelmes nézőt nem akarva csalják el valami olyannak hívésére, melyről ezen szív nem tud semmit is.” Annyira arcára szorítja fájdalmas maszkját, hogy sajátmagát is megtéveszti: jó időbe telik, amíg észreveszi, mennyire ugyanolyan forróság feszíti, belülről, a mellette élő jakobinus Uza Pál magatartásának kérges felszínét (Kazinczyhoz, 1813 nov. 14.).

Ez a vita test és lélek erői között, ezek az „egymást reakciószerűleg felváltó” érzelmi ellenfelek (Horváth J.) a géniusz, a zseni szubjektív fogalmának tartalmi körét alkotják, az önállósággal szabadulást, a körülményekkel dacolva diadalt remélő geniális ennek jellegzetesen lehűző, nyűgöző vonásait.

Kölcsey maga leginkább belső világa és külseje⁸ ellentmondásaira vezeti vissza a zseni e bajait, a „poétai zabolátlan lélek”-re, melyet — ismervén átkait — Kazinczy kisfiánál jó előre „szoros hatások közé szorítani” igyekeznék (1815 okt. 16). Magyarázata természetesen nem kielégítő. Mert nem volna e beteges meghasonlás önmagában véve oly végzetes — nem is vezetne három évig tartó tragikus és egyben gyógyító hallgatáshoz —, ha valami „fátumnak nyomása”, az erkölcsi, társadalmi és nemzeti szabadság hiánya nem zárná be azt az ellentétes érzelmek közti hányódás körébe, egy önmagához visszatérő körbe, mely önmagának erejéből, belülről nem is szakítható fel. A pszichológiai valóság mélyén mindenestre alaposabb társadalmi bajok tapinthatók ki, ha Kölcsey maga ekkor még nem látja is világosan, csak sejtí azokat. „Érzem a fátumnak nyomását, érzem, hogy nem vagyok szabad, bármit mondjanak philosophjaink” — írja Kazinczynak okt. 21-én, majd, november 14-én, még világosabban vallja meg: igazán csak az él, aki „az erőt, melyet a természettől veszen, munkára fordítja! Mert akinek erő jutott és mégis ül, az *rabbá teszi magát*, s nyugalma hasonlít a leláncoltatáshoz, melynek érzése oly kínzó, oly tompító”. E szabadság-kép nem merő hasonlat, még nem közéleti harcos-ideál keresésének, és már nemcsak „metafizikai” szabadság-vágynak kifejezése: csupán egy állandósuló, végzetes lelkiállapot egyénefeleliti és egyéni akainak körültaogatását mutatja, annak is felismerését, hogy a nem cselekvő — önmagát zárja rabságba.⁹ De ha az ellenséges sors képzete nem más, mint a külső (társadalmi, nemzeti) körülmények, az objektív valóság kötöttségei révén a lélekbe magába is benyomuló, ott terpeszkedő élehetlenség-érzés, leláncolódás-érzés, akkor elsősorban a fátum ily felfogása ellen kell lázadnia, és zseni-fogalmával, pedig azt is a fent elemzett lelki és magatartás-beli kettősség táplálta fel, éppen a szabadság felé, a kettősség, az ellentmondás feloldása felé kell vágnia utat.

Innen a kettősség magában zseni-fogalmában is, de innen a kettősség felülmúlásának reménye is zseni-fogalmával. Sohasem veszíti el ez szubjektív jellegét, de mennél élesebbre

⁸ Ennek az excentrikusságnak sok jelét mutatja verseiben s leveleiben, főleg ott, ahol meghatározására is törekszik („Mert egy anyának Nőttek ölében A bánat s öröm: A sorsnak ölében”, Ábránd, 1813. szept. 14. — ugyanezt levélben is megírja, Kazinczynak, már 1812. jan. közepén); a „sőtéttszta” principiumán kívül ide vonatkozóan nyilatkozatai az egy szívben furcsán megférő „ellenkező indulatai”-ról (Kállayhoz, 1814. jún. 20.), kéj és fájdalom keveredéséről (uo.), hányódásáról a végletek között, melyet sok versében írt meg. Ugyanide tartozik a Szemere szonettjének megítélése körül leszűrt tanulság az ellenkezőségekről „ugyanazon individuumban” Szemeréhez 1813. okt. 30. „Az én belsöm tüzzel teljes, de külsöm... mindenre alkalmatlan”, Kazinczyhoz 1814. április 3. — „A sors csapongó fantáziával vérző keblet” adott neki, Kazinczyhoz, 1813. okt. 21.

⁹ Legyen szabad itt még egyszer utalnom a sors filozófiájával részletesebben foglalkozó tanulmányokra, a MTA I. Osztálya Közleményeiben, XI. köt. 1—4. sz. 1957., különösen a 185—187. lapjára.

fordul az elkeseredő harc test és lélek, külső és belső, körülményekre visszavágó érzelmi végletek között, annál inkább bővül ki a génius kezdetben erősen szubjektív jelentése az objektív érvényű társadalmi erkölcs princípiumának, majd a nemzeti szabadságnak keresésével. Ismétlem: egyrészt nem veszi el szubjektív alapvonásait, de lényegesen átalakul, másrészt átalakulva sem képes elérni döntő, felszabadító diadalt a végletek közti hullámmász zárt körében, ez a bezáruló kör (a hallgatásé is) csak új társadalmi erők ébredésekor s ezek hatására, az 1820-as évek elején szakítható fel. Kazinczy — 1813 okt. 7-i levelében, melyet Kis Jánoshoz írt — éles szemmel vette észre s közölte barátaival (nem Kőlcseyvel is!) Kőlcsey gyötrelmeinek a szubjektivitással összefüggő okait, aggodalommal vádolva ifjú barátjának „száraz metafizikai én”-jét, az *én* szót, mint minden baj szülőökének jelölőjét, vastagon alá is húzva. A személyesség e mélyen szubjektív alapszínezete valóban hitelesen romantikussá teszi azt az objektív tartalmú génius-eszmet, amely már a nemzeti szabadság vágyával azonosul — így olvad lassan egybe, 1812 és 1817 között, a szubjektív, *én*-t koncentrálni akaró zseni fogalma azzal a szellemiként felfogott, egyénfeletti teremtő erővel, amilyen a nemzet eredeti géniusza.

7. Foglaljuk össze e fejlődés lényeges adatait.

A génius újszerű jelentése — mint láttuk — már 1811—12-ben feltűnt Kőlcsey költészetében (*Andalgások, Génius száll . . .*). Ettől kezdve — 1816-ig — válik gyakorivá hivatkozása a géniuszra; ilyenkor lélek és szellem, genie, génius, daemon és „égi”, „isteni” alak lényegében egyet jelent — magának a zseninek eltérő megnevezései.

„A süsse Wehmuth . . . nemcsak a szenvedést kisebbiti, hanem annak *geniusz*ra is megtanít, mely testvérs é az örömevel” — írja 1812 január közepén Kazinczynak, már az *Ábránd* ismert tételét vetítve elő, s élénk bizonyítékául annak, hogy a génius az érzelmi végletekből táplálkozik. Így kezd ettől fogva szubjektívvá alakulni a zseni korábban klasszicista, törvényt teljesítő, racionális fogalma — s alakul legszebben a *Génius száll . . .*-lál. A génius ez után majdnem mindig egy bizonyos egyéni tehetséget, képességet vagy egyenest érzelmi karaktert jelent. „Íly porlepte pulpitust . . . a *Genius* nem szeret” — írja körülmények és tehetség ütközéséről Kazinczynak, 1812 február 26-án. Tőle különben „hidegen s *geniusz* nélkül jött el”, mint „a durva földmívelő” (1813 máj. 22) — s e géniusszal az alkotó lélek vágyát kívánja kifejezni, amit megerősít a teljesen szubjektív használatú daemon kifejezés: „de elég legyen az egyszer, ma erőt vettem a *Daemonon* . . .” Ez a lenyűgöző démon, *geniusz* volt az oka, hogy nem is felelt Kazinczy sok levelére (1813 máj. 22), *geniusza* — koncentrált életvágya — választotta vele a horátiusi „mihi rura parva”-mondást (1813 szept. 15) s amikor tompának érzi magát, ezt teszi szinonimaként a szó mellé: „s *genius* nélkül valónak” (Kazinczyhoz, 1813 okt. 21). A szó szubjektív értelme erősödik: „Nekem a *genius* határtalan lángoló szívet s határtalan hæv beszédet nyújtott” — írja Döbrenteinek 1813 nov. 15-én, „elaludt bennem a *genius*” — írja Kállaynak, s a következő mondattal elárulja, hogy a *genius* egyenlő a poéta-lélekkel, melyet jobb lett volna korán elfojtania magában, csak akkor írhat többet barátjának, ha „ezen ellenséges *daemon*” engedni fogja (1814 márc. 7); a „poesis *telkétől* elfogva” nem akar grammatologos lenni, de tudja jól, „valóban nehéz akarni, midőn a *Genius* nem akar (Szemeréhez, 1814 dec. 17.).

Ezeknek a műszavaknak értelme többnyire a goethei genie: „produktiver Geist”, „produktív fortwirkende Kraft” vagy „zeugende Kraft” jelentésével egyeztethető (legszebb megfogalmazásuk talán az Eckermannal folytatott beszélgetésekben olvasható, 1828 márc. 11-én, 1831 dec. 21-én stb.).

Kőlcsey géniusának e szubjektív tartalmú fogalma 1814 és 17 között néhány jelentős versében már objektív, társadalmi, sőt politikai értelmet nyer. Az *Ideál* költője (1813 szept. 16) még a szubjektív géniusszal, az *én*-nel, az „elszendergető *daemon*”-nal viaskodva keresi fény és árny között a „tisztá emberiség” eszményét, félreérthetetlenül test és lélek megbékélésének személyes vágyával zárva is a szép verset: „Ah lelkem e testtel szelíd harmóniába” Pályámon lengjen át vígan mint égi pár . . .” A *Küzdés* (1814 jún. 28) *geniusza* úgy intí „fel-

felé” az énekest, hogy a géniusz el sem választható a lelket röpitő lángszárnyaktól (4. versszak), de e szubjektív módon égi szózatokra fakadó költő éneke most már sejtelmesen magába zárja azokat az új tartalmakat is, amelyeket a szubjektív válság megoldása érdekében szembe kell szegezni a rossz sorssal és rossz hazával. A kívánt, a vágott „jobb sors és haza” megjelölése mondja ki azt, aminek hiánya az oka a költő mély válságának, rossz géniuszának, végzetes démonának : „Sejdítve zeng az énekes Jobb sorsot és hazát, De keble titkokkal teljes Miként Dodona berkein Az égi szózatok, S mint *ossziáni szellem* Tűnnek fel érzeményei Borongó éj gyanánt”.

Ossziánnak ihlete (kinek geniejéről, teremő lelkéről szintén ekkor írt leveleiben, bár Homér alá rendelte, jó ízléssel) szabályszerűen bukkan fel ebben a sejtelmes, hermétikus szabadság-költészetben. A levelek nyíltabban szólnak erről, Osszián kapcsán, s a géniusz-fogalom romantikáját is erősítve. „Elment-e már Osszián?” — sürgeti Kazinczyt 1815 ápr. 8-i levelében — „poesisünk s nyelvünk ezen caledonici némettel még legtöbbet fog nyerni, s ezt jövendőben is legtöbbben fogják Uram Bátyám után csinálni . . .” Még szebben vallja, Arany János gyönyörű, „Maradj Homér . . . Jer Osszián”-féle fordulatát is előlegezve kissé, Kállaynak, hogy a gondatlan vidámság szép kora elröpült, s „félő, nehogy . . . Homéert elvetve lelkünk Ossziánnak bús képeiben súlyedjen el” (1815 máj. 30). A géniusz szubjektív értelme most kezd átváltani a nemzet, a közösség őrszellemének idealisztikus, romantikus, de szinte forradalmian hazafias jelentésébe, a herderi alapjelentéshez közeledvén („Genius . . . seine angebohrne Stammart und Complexion . . .” mondja az egyénről s a népről az *Ideen zur Geschichte der Menschheit*, Wien, 1813, Dritter Theil 10. lapján, hogy csak egy példát említsünk). A Rény c. vers (1816 máj. 5) ugyancsak az „égi” erő, az „istenné” —vagyis a „felsőbb” ihlet szabadságharcos inspirációját hirdetve járul hozzá a géniusz merőben szubjektív fogalmának átalakításához. S így érkezőnk el végül a pálya első szakaszának legszebb verséhez, a *Rákóczi hajh* . . . kezdetűhöz (1817 ápr.), a nemzet bosszúálló géniuszának ünnepléséhez. Mert Rákóczi s kurucai emléktől „leng még a szellem”, bár a lélek már nem hevül, mindaddig, amíg a „titkon borongó géniusz” meg nem érleli bosszúját, s le nem sújt, villámként, az ellenségre. „S a honfiú, s a honleány Csak érez : nem lát s fél”. Géniusz és honfiak közössége, kiknek lelke a géniusz : egy.

1815 és 17 között így válik a géniusz fogalma a körülményekkel, sorssal dacolni akaró egyéni alkotóerőn kívül a nemzeti és egyéni szabadságvágy sejtelmes, még homályos nevévé — magába zsúfolva a végletek közti őrlődést is, amelynek folyamán létrejött.

8. Ebben az eredeti tartalmakkal alakuló és bővülő gondolatmenetben, ennek is derekán túl született meg a Csokonai-bírálat szubjektív és romantikus zseni-fogalma.

Mielőtt kitekintenék — vázlatosan — a géniusz fogalmának további sorsára, térjünk vissza egy kissé a Csokonai-bírálatához, hogy ennek éppen a romantikus Kölcsey fejlődésében vitt szerepét más bizonyságokkal is igazoljuk. Kétségtelen, hogy amit ott a zseniire hivatkozva kér számon, azt Kölcsey saját lelkéből meríti, az ő személyes nézeteivel és zseni-képével szoros kapcsolatban hiányolja Csokonaiiban a teremő lelket, a korlátokon felülemelkedni tudó genialitást. Ez és Himfynek Csokonai fölé emelése, Kisfaludy korszerűségét éreztetve, a romantika erősödésének jelei. Ezt bizonyítják, az így elkezdett romantikus gondolatmenet folytatásával, ez időből való levelei. Az egyikben (1815 ápr. 8.) — melyben Ossziánnak, a „caledonici németnek” különös megbecsülését olvastuk — később ezt írja : „ezt (ti. Ossziánt) jövendőben is legtöbbben fogják Uram Bátyám után csinálni. Mind Berzsenyi, mind Himfy mutatják, hogy ezen az úton csak jó vezető kell . . . Mert Marmontel franciás szellemét . . . a jövő száz elején is kevesen fogják érzni és követhetni . . .” Állítsuk ezt a nyilatkozatot a mellé a másik mellé (Döbrenteihez, 1815 máj. 3), melyben Himfy és Homér nevével indult Csokonai és Voltaire ellen : itt viszont Himfy és Osszián, Himfy és Berzsenyi jegyében határolja el magát a Marmontel-féle írótól.

S nem az ő fejlődő romantikus felfogása marasztalja-e el korszerűségben Verseghyt is, aki „tanult . . . mégpedig aesthetikai sovány regulákat . . . a Ramler Batteuxjéből, s Sulzer-

ből, ez az oka, hogy ő a német új esztétikára s annál fogva a német új philológiára nézve hátramaradt. Regulákat tanult az esztétikából, s olyan regulákat, melyek a Sturm und Drang period előtt írtak, és így poesisának könnyű, kedves természetiségét megrontotta . . .” (Szemeréhez, 1815 okt. 24)? S végül egy mélyen lényébe világító megjegyzése arról, hogy ő maga is abban a hibában szenved, melyet Csokonai bírálataiban a zabolátlansággal kapcsolatban, bár a zseni vonásaként, rótt meg: „A tódulatok vagy elborítanak, vagy vad lánggal csapnak ki, illő-e a Csokonai recensensének a Bürger hibájiba hullania?” (Szemeréhez 1817. márc. 23).

Míndez a Csokonai-bírálat zseni-elvéhez fűzhető romantikus gondolatmenet folytatását bizonyítja.

9. Azzal azonban, hogy a zseni fogalma a szubjektív szférától a nemzeti géniusz diadal-ünnepének látomásáig alakult át (még oly egyenetlenül, még oly ellentmondásosan történhetett is ez), a költő lelkének romantikus háborgása, végletek közti hullámzása, többek között a regula elleni lázadás is csillapulni kezd. Az 1817 márciusában készült Berzsenyi-kritika nem tagadja ugyan a zsenit, de már azt is hirdeti — a regula elleni korábbi lázongás után! — hogy „a regula még inkább tartozik a geniere mint más akárkire . . .”

A nemzet s a világ történelmének mozgató erőit, a haladás, a boldogság fejlődő eszményeit kutatva — mert ekkor már, a nyelvújításban vitt szerepe miatt, a magyar történelem mélyére is kezdett nézni s megírta, ha töredékesen is, vallástörténeti elmélkedéseit a kereszténységről s a reformációról — Kölcsey tudatos szembenállása erősödött mindennemű miszticizmus, az zseninek vad szertelenségei vagy a fogalom rosszhiszemű, ártalmas felhasználása ellen. 1817 elején (Szemeréhez, márc. 23) még „thermometrumi kényesőnek”, „a maga nyugalma ellen dolgozó”-nak, „görög dythiramb”-nak definiálta magát; a zseni fogalmát, mint a teremtő lélek, az eredeti elme és érzésvilág új, romantikus nevét mindhalálig megtartotta és megfigyelmezett, de le sohasem küzdött érzelmi hullámzása mindvégig igazolta is e fogalom megtartását. De a kivívott romantika nem fajult el benne vad, anarchisztikus álmokká vagy beteges cselekvéssé: ha józan lélek sohasem lett is belőle, rossz démonát, a végletes nyugtalanságát és elkeseredését, a lázadását és a kábultságát roppant intellektuális erővel meg a cselekvés elvével és gyakorlatban fékezte meg ezután mindenkor. S úgy tetszik, már 1817 között is próbálta, bár akkor még kevés sikerrel.

Csak az elhallgatás éveiben nyerte vissza — úgy ahogy — megbomlásra mindenkor, azután is, hajlamos egyensúlyát. De még az elnémulás előtt kemény hangon bélyegezte meg „a veszett miszticizmus és allegórizmus szellemé”-t, „melyet az okos emberek már a tizenkilencedik század elején is még a páterekben is ostobaságnak tartottak.” (Kazinczyhoz, 1815. máj. 30). Az ő zseni-elmélete romantikus ugyan, de nem misztikus! Az is sokat mond, hogy legnagyobb ideáljait Homér, Shakespeare és Goethe mindig szembeállítja az ugyancsak genialis, de számára kisebb értékű példát nyújtó Schiller-rel és Ossziánnal (akit — nem ironia nélkül — „caledoniaci német”-nek nevezett), távolítva is az előbbieket az utóbbiaktól. És végül még egy jele annak, hogy már 1817 előtt sem tűrte, hogy a zseni nevét affektációból vagy hatalmi álláspont igazolásául ejtsék ki olyanok, akiknek a genialis, vagyis nyugtalanul hullámzó, eredeti, teremtő erejű lelkülethez semmi közük sincs: egy szép s rendkívül összetett levele Kazinczyhoz 1816. május 11-én, melynek középpontjában a „genie affectált hangját” próbáló Dessewffy szigorú elítélése áll.

A levél elején a történész (aki ekkor írta meg pesszimista Töredékeit a vallásról és a haladásról), a levél végén a filológus nyilatkozik, közepén önmagát, a nyugtalan zsenit definiálja („Én nem vagyok Hérosz, én csak az indulatoknak embere vagyok”) és Dessewffy utasítja vissza. „... Dessewffy bizonyosan oly dologba ártotta magát, amihez nem tud. Ne tegyék a nyelvet a Grammatika sclávjává? Nem affectált hangja-e ez a Genienek? De Homér és Shakespeare másként voltak szabadok, másként ismét a Római Császár, ki azt mondá: isti lurcones Grammatici nobis regulam non praescribunt . . .” A nyilatkozat azért érdemel különös figyelmet, mert a grammatikának és az iskolának 1812 és 1815 között Kölcsey maga volt korában

legélesebb ellenzője, most pedig — védi a grammatikát. Nem védené, ha az igazi zseni támadná : de védenie kell a zsenit „affektáló” nagyúri, hatalmi fölényvel¹⁰ szemben. S ez egyszerre jelenti azt, hogy Kölcsey visszatérőben volt Kazinczynak ahhoz a Dayka-életrajzban is hirdetett elvéhez, mely szerint a törvénynek, a szabálynak csak teljes ismeretében szabad áthágni is azt és hogy a zsenit kizárólag az indulatok, érzelmek és gondolkodás eredeti, teremtő erejénél fogva ismeri el szabadnak, belsőleg, személyesen létrehozott elvként, s nem külsőleges hatalmi szók miatt. Ha a zseni egyfelől nem jelenthet miszticizmust, másfelől nem jelenthet hatalmi szót sem.

E kevés, romantikát, de fegyvelmeződést is jelző példa után csak az 1820 utáni levelek igazítanak el a „sötét évek”, a három évig tartó hallgatás válságot leküzdő, tehát gyógyító eredményei felől (ezért is gondolható, hogy a kevés 1817 előtti és a számos 1820 utáni elvi nyilatkozat között van összefüggés, a lehiggadás már 1815 és 17 között elkezdődött valamikép, különben elhallgatása nem a szigorú, intellektuális ítélő erővel, önmaga iránti szigorúsággal megtett nagy lépés lett volna, hanem „nekidühülés” és végleges elnémulás, elsüllyedés).

A tavaszi levelek, melyeket Szemeréhez, egyetlen igazi barátjához írt 1823-ban, pontosan tájékoztatnak arról, hogy mi lett a zseni fogalmával és a hozzá kapcsolódó romantikus képzetekkel.

„Az efélékben” (a filozófiai episztoláról van szó) „mindenkinek a maga saját *geniejéhez* kellene támaszkodni, nem pedig példányok után indulni” — rója meg, nem egészen jogtalanul, Berzsenyit, akinek individualitását követeli e versek előterébe (Szemeréhez, 1823. ápr. 6). De ugyanebben a levélben, amelyben a „saját *genie*” előnyomulását követeli az episztolában, az „auctori düh”-öt „az újabb fellobbanások ellen . . . egy fenytő recenzió”-val akarja ráncba szedni, Szemerét nyomatékosan (s igen szépen!) arra tanítja, hogy ha „bajai lesznek, ha lakadni fog, ha hidegség szállong reá, ha kabalák üldözni fogják” — emlékezzék órá, Kölcseyre és *vegyen erőt* önmagán, mert Kölcsey „neki szentelte magát saját érzése s gondolata mindenkori egyenes kimondásának” és, ami a legfőbb, Berzsenyi *zsenijének* „*hibás ideájá*”-t is szigorúan elveti! Ugyanabban a levélben éppen nem következetlenül, a *zseni eredetiségének* érvényesítését követeli meg, a rosszul elgondolt *zseni-önteltséget* azonban keményen elutasítja. „Elrettent” Berzsenyi „rettenetes tónus”-ától, mellyel ez egy Szemeréhez írt levélben tett tanuságot „megbántott auctorság”-áról; hogyan is lehet ily „eleven érzésével” írni a megbántottságnak 1820 végén — „egy 1817. év elején írt recenzióról”? . . . „ezen hypochondria nem csak a Chinával elfojtott epheidegtől, nemcsak a feldüléstől származik, félő hogy annak legnagyobb fészke a *Genie praetendált sérthetlensége* hibás ideájában fekszik. Csak az a baj, hogy az a *gonosz felvilágosodás* valamint a csalhatatlanságot, úgy a sérthetlenséget is semmivé tette.”

Így harcol Kölcsey 1823-ban, a *Himnusz* évében — amikor már klasszikussá fegyvelmezte magát — a zseni eredeti alkotásáért és a zseni önteltsége ellen, éppen a felvilágosodás nem feledett eszméinek felidézésével; így panaszkodik Szemerének (1823. ápr. 11) arról, hogy „ha nem hagyom is magamat leveretni, de a poetáskodó léleknek ki parancsol ilyenkor” (ti. *pörös bajok idején*), s így neveli is, ráparancsolva, *őt*, kis idő múltán, a zseni szétszóró, bénító hatalma ellen: „A természet neked sok poetai lelket ada, s csak kényeztetés, ha a lelkesedést nem gyakran kapod meg. Magamon tapasztaltam!” — hangzik fel az „eredeti”, „szubjektív” én tanulsága. „Eszteendőkről esztendőkre alig tudtam egy-két sort írni, s elvégezni semmit sem. Keményen fogtam osztán magamat, s íme azon verseket, melyeket utolsó levelemben vevél, a legkedvetlenebb körülményekben készítettem. Nil mortalibus arduum est!” — hangzik ki a jó tanács a végképp megfegyvelzett romantika jegyében (Szemeréhez, 1823. jún. 27).

„Legjobb az embernek saját eredetiségét s a lelkesedés pillanatának Eingebungját követni” vallja romantikusan ugyanebben a levélben — de mindezt, az élébe vetett mondat

¹⁰ Mintha a jóval későbbi Bajza hangját hallanók, aki az akkor is a társadalmi állásával hatni kiáltt — különben nagyon művelt és derék — Dessewffyn verte el a port.

szerint, ehhez a feltételhez szabja: „ha vizsgálat és tudomány forog fenn”. Az egyensúly, ha ezentúl is, mindig, hajlik a billenésre, megállapodott már.

Nem követhetjük végig a géniusz romantikus felfogásában: de a fejlődés érzékeltetésére lássuk a gondolatnak hosszú évek fölötti átívelését, mely a zsenit oly szépen, higgadtan meghatározó¹¹ jegyzetek a kritikáról és poesisról időpontját 1829-et — a tizennégy év előtti problémákkal — egy 1815-i levél vallomásával — köti össze. Az 1815-i levélben (Kállayhoz, máj. 30) ezt írja: A gondatlan vidámság szép kora visszahozhatatlan röpiült el, s félő, nehogy Werthert kelljen követnünk, s Homéert elvetve lelkünk Ossziánnak bús képeiben süllyedjen el. Tizennégy év múlva, 1829-ben, csak egy-két mondattal toldja meg ezt az ítéletét, de ezek a mondatok az önfegyelemnek, a hullámzó lelkiállapot urává lett művésznek legszebb vallomásai. „A még boldog Werther az Odysseának vidám géniusával társalkodik; a már boldogtalan Werthert csak Ossziánnak komoly Muzája gyönyörködteti: s megengedhetjük-e neki, hogy a maga két ellenkező állapotja szerint különböző izlését a kritikának mértékévé tegesse? Ha tehát a kritika meghatározó állításokkal akar fellépni, nem individuális érzéseken kell magát felemelnie; hanem közönségesen az emberi lélek természetéből szükség bizonyos tapasztalásokat kivonni, hogy általuk bizonyos közönséges törvényeket állapíthasson meg.”

Korát követve, nem maradva el a történelmi változástól, lázadó, mindig forrongóan nyugtalan lelkét arra kényszerítve, hogy géniuszával „közönséges”, vagyis általános, közösségi törvényeket állapítson meg és szolgáljon — Kölcsey az 1820-as évek végén végképp legyőzte 1812 és 1816 közötti mély válságát, és romantikus géniuszfelfogásával is a klasszikus magyar irodalmat vezette be.

József Szaunder:

DER GENIUS STEIGT HOCH

Die Abhandlung, deren Titel den Anfangszeilen eines im Jahre 1812 entstandenen Gedichtes von Kölcsey, einem der Initiatoren der ungarischen Romantik und hervorragendem ungarischem Dichter und Ideologen entnommen ist, beleuchtet die Entfaltung der Geniethorie Kölcseys. Die von ihm verfasste Kritik (1815) über den grössten ungarischen Dichter der Aufklärung, Csokonai, ist bereits von der Forderung nach den Kriterien des romantischen Genies charakterisiert, und da er diese bei Csokonai nicht fand, verwarf er sein Werk; auch Döbly ist bei seiner positiven Csokonai-Bewertung (1816/17) von der romantischen Seite ausgegangen. Die Vorlagen der romantischen Kritik Kölcseys sind textlich in den romantischen Theorien der Zeitschrift »Erdélyi Muzeum« (red. von G. Döbrentei) niedergelegt, die im Jahre 1814 zu erscheinen begann. Diese Impulse machte er durch die originelle Weiterbildung eines Begriffspaars Schicksaal—Genius (Gebundenheit—Befreiung) zu den Grundlagen seiner romantisierenden Dichtung und Weltanschauung, vor allem in seiner Dichtung (1811—1817), in der er sich bereits früh von seinem Meister, dem klassizistischen Kazinczy, lossagte. Der Entstehungsgang dieses Begriffspaars wird von einer neuen idealistischen Philosophie, einer organischen Geschichtsauffassung, von Antigrammatismus, vom Antagonismus zwischen Dämon und Ideal und von dem Homer- und Ossiankult charakterisiert. Den anarchistischen Extremismus seiner Gefühle und seiner Lebensempfindungen vermochte Kölcsey erst nach einem drei Jahre währenden tragischen Schweigen (1818—1821) durch seinen Anschluss an die stürmisch erwachende nationale und demokratische Bewegung zu überwinden.

¹¹ A meghatározás így szól: „a genie nem egyéb, hanem a különböző széjjeliszórt természeti erőknél és érzelmeknél bizonyos felüleg alatt nagy bőségben történt öszvefolyása.”